

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII
Tom XVI

Od atlasu do kolekcji.
W 440. rocznicę I wydania atlasu
Abrahama Orteliusa

Poświęcamy pamięci
dr. TOMASZA NIEWODNICZAŃSKIEGO
Autorzy

L. & A. BIRKENMAJER INSTITUTE FOR THE HISTORY OF SCIENCE
POLISH ACADEMY OF SCIENCES
TEAM FOR THE HISTORY OF CARTOGRAPHY
UNIVERSITY OF SZCZECIN
INSTITUTE OF THE HISTORY AND INTERNATIONAL RELATIONS
THE NATIONAL ARCHIVES IN SZCZECIN

FROM THE HISTORY OF CARTOGRAPHY
Volume XVI

From the Atlas to the Collection.
In 440. Anniversary of the 1st Edition
of Abraham Ortelius' Atlas

Edited by
JERZY OSTROWSKI, RADOSŁAW SKRYCKI

SZCZECIN 2011

INSTYTUT HISTORII NAUKI im. Ludwika i Aleksandra Birkenmajerów
POLSKIEJ AKADEMII NAUK
ZESPÓŁ HISTORII KARTOGRAFII
UNIwersytet SZCZECIŃSKI
INSTYTUT HISTORII I STOSUNKÓW MIĘDZYNARODOWYCH
ARCHIWUM PAŃSTWOWE W SZCZECINIE

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII

Tom XVI

Od atlasu do kolekcji.
W 440. rocznicę I wydania atlasu
Abrahama Orteliusa

Pod redakcją
JERZEGO OSTROWSKIEGO I RADOŚŁAWA SKRYCKIEGO

SZCZECIN 2011

Opracowanie redakcyjne:
Jerzy OSTROWSKI, Radosław SKRYCKI

Recenzent::
Prof. dr hab. Stanisław ALEXANDROWICZ

Redakcja techniczna i skład:
Dorota KOZŁOWSKA

Tłumaczenia streszczeń na język angielski:

AUTORZY

Tłumaczenie wstępu:
NATALIA LIETZ

Wydawnictwa IHN PAN
Nowy Świat 72 00-330 Warszawa
tel. 22 6572714
e-mail: ihn@ihnpan.waw.pl

© by: IHN PAN, ZHK, IHiSM, AP 2011

ISSN: 0138-0850
ISBN: 9788386062-05-8

Drukarnia Kadruk
ul. Romera 10 E
71-246 Szczecin

SPIS TREŚCI

<i>Jerzy Ostrowski, Radosław Skrycki</i> – WSTĘP	9
<i>Kazimierz Kozica</i> – DOKTOR TOMASZ NIEWODNICZAŃSKI 25 IX 1933–3 I 2010	13

ABRAHAM ORTELIUS I JEGO DZIEŁO

GERARD MERCATOR DO ABRAHAMA ORTELIUSA	27
<i>Kazimierz Kozica</i> – ABRAHAM ORTELIUS I JEGO ATLAS <i>THEATRUM ORBIS TERRARUM</i>	29
<i>Małgorzata Brzezińska-Klusek, Adam Linsenbarth</i> – Mapy biblijne w atlasie Abrahama ORTELIUSA <i>THEATRUM ORBIS TERRARUM</i>	47
<i>Dorota Jutrzenka Supryn</i> – ATLAS ODZYSKANY – IV <i>ADDITAMENTUM THEATRUM ORBIS TERRARUM</i> ABRAHAMA ORTELIUSA ZE ZBIORÓW BIBLIOTEKI WYŻSZEGO SEMINARIUM DUCHOWNEGO HOSIANUM W OLSZTYNIE – ZAGADNIENIA HISTORYCZNO-KONSERWATORSKIE	63
<i>Dariusz Lorek</i> – ZAKRES INFORMACJI GEOGRAFICZNEJ I NAZEWNICZEJ DLA OBSZARU WIELKOPOLSKI W ATLASIE ORTELIUSA	77

ATLASY I KOLEKCJE

<i>Lucyna Szaniawska</i> – POPULARYZACJA REGUŁ KARTOGRAFICZNYCH PTOLEMEUSZA W RENESANSOWYCH ATLASACH ŚWIATA ORTELIUSA, MERCATORA I DE JODE	87
<i>Beata Medyńska-Gulij</i> – GRAFICZNE TECHNIKI PROJEKTOWANIA MAP W ATLASACH ABRAHAMA ORTELIUSA (1570), GERARDA DE JODE (1578) I GERARDA MERCATORA (1595)	101
<i>Jarosław Łuczyński</i> – TORUŃSKI EGZEMPLARZ ATLASU GERARDA MERCATORA Z 1595 ROKU	109
<i>Radosław Skrycki</i> – ATLAS JAKO DZIEŁO SZTUKI I MANIFEST POLITYCZNY (NA PRZYKŁADZIE ATLASU WIELKIEGO ELEKTORA)	119
<i>Beata Konopska</i> – EWOLUCJA KONCEPCJI POLSKICH ATLASÓW HISTORYCZNYCH W XIX–XX WIEKU	129
<i>Krzysztyna Szykuła</i> – ATLASY SZTUCZNE W ZBIORACH BIBLIOTEKI UNIwersyteckiej we Wrocławiu ze szczególnym uwzględnieniem 7-tomowej kolekcji Machniczki	145

<i>Barbara Przyłuska, Jerzy Ostrowski</i> – „ATLAS POLSKI WSPÓŁCZESNEJ” LWOWSKIEJ I WROCŁAWSKIEJ KSIĄŻNICY-ATLAS – PREKURSOR NOWOCZESNYCH SZKOLNYCH ATLASÓW GEOGRAFICZNYCH POLSKI	169
<i>Urszula Markiewicz</i> – ATLASY NOWOŻYTNE W ZASOBIE ARCHIWUM PAŃSTWOWEGO I KSIĄŻNICY POMORSKIEJ W SZCZECINIE	193
<i>Aneta Kwiatkowska, Marek Marzec, Anna Wytyk</i> – CYFROWA KOLEKCJA UNIKATOWYCH ATLASÓW MORSKICH (XVI–XVIII W.) ZE ZBIORÓW BIBLIOTEKI GDAŃSKIEJ PAN NA PORTALU POLSKA.PL	207
<i>Piotr Grabowski</i> – WYBRANE ATLASY REGIONALNE OBSZARU DAWNYCH PRUS WSCHODNICH ORAZ WARMII I MAZUR W ZBIORACH KARTOGRAFICZNYCH OŚRODKA BADAŃ NAUKOWYCH W OLSZTYNIE	213
<i>Anna Osowska</i> – POLSKIE ATLASY TEMATYCZNE DO 1939 R. W ZBIORACH UNIwersytetu WROCŁAWSKIEGO	221
<i>Rostysław Sossa, Neonila Padiuka, Taras Ohorodnyk</i> – AUSTRIACKIE MAPY TOPOGRAFICZNE W ZASOBACH LWOWSKIEJ NARODOWEJ BIBLIOTEKI NARODOWEJ IM. WASYLA STEFANYKA	241
<i>Dorota Bartnik</i> – MAPY ZIEM POLSKICH W WYDAWNICTWACH KSIĄŻKOWYCH I ATLASACH DO KOŃCA XVIII WIEKU W ZBIORACH UNIwersytetu ŁÓDZKIEGO	249
<i>Hubert Kowalski</i> – MAPY, PLANY I RYSUNKI ARCHITEKTONICZNE ZE ZBIORÓW WARSZAWSKICH WIZYTEK (ZAKON NAWIEDZENIA NMP)	267

CONTENTS

<i>Jerzy Ostrowski, Radosław Skrycki</i> – INTRODUCTION	9
<i>Kazimierz Kozica</i> – PHD TOMASZ NIEWODNICZAŃSKI 25 IX 1933–3 I 2010	13

ABRAHAM ORTELIUS AND HIS WORK

GERARD MERCATOR DO ABRAHAMA ORTELIUSA	27
<i>Kazimierz Kozica</i> – ABRAHAM ORTELIUS AND HIS ATLAS <i>THEATRUM ORBIS TERRARUM</i>	29
<i>Małgorzata Brzezińska-Klusek, Adam Linsenbarth</i> – BIBLE MAPS IN THE ABRAHAM ORTELIUS ATLAS <i>THEATRUM ORBIS TERRARUM</i> ..	47
<i>Dorota Jutrzenka Supryn</i> – RECOVERED ATLAS – ABRAHAM ORTELIUS’ ADDITAMENTUM IV FROM THE COLLECTION HOSIANUM IN OLSZTYN. RESTORATION AND HISTORICAL PROBLEMS	63
<i>Dariusz Lorek</i> – RANGE OF GEOGRAPHIC AND TOPONYMIC INFORMATION ABOUT GREATER POLAND AREA IN THE ORTELIUS’ ATLAS	77

ATLASES AND COLLECTIONS

<i>Lucyna Szaniawska</i> – POPULARIZING CARTOGRAPHIC PRINCIPLES OF PTOLEMY IN THE RENAISSANCE ATLASES OF THE WORLD OF ORTELIUS, MERCATOR AND DE JODE	87
<i>Beata Medyńska-Gulij</i> – GRAPHIC DESIGN TECHNIQUES ON MAPS FROM ORTELIUS’ <i>S</i> <i>THEATRUM</i> (1570), JODE’S <i>SPECULUM</i> (1578) AND MERCATOR’S ATLAS (1595)	101
<i>Jarosław Luczyński</i> – A GERARD MERCATOR ATLAS COPY FORM TORUŃ FROM 1595	109
<i>Radosław Skrycki</i> – THE ATLAS AS THE WORK OF ART AND THE POLITICAL MANIFEST (ON THE EXAMPLE OF THE ATLAS OF GREAT ELECTOR)	119
<i>Beata Konopska</i> – EVOLUTION OF THE CONCEPT OF POLISH HISTORICAL ATLASES IN THE 19TH AND 20TH CENTURY	129
<i>Krzysztyna Szykuła</i> – FACTICE ATLASES IN THE WROCLAW UNIVERSITY LIBRARY WITH SPECIAL REGARD TO THE 7-VOLUME MACHNIZKI’S COLLECTION	145

<i>Barbara Przyhuska, Jerzy Ostrowski</i> – „ATLAS OF CONTEMPORARY POLAND” PUBLISHED BY KSIĄŻNICA-ATLAS IN LVIV AND WROCLAW AS A PRECURSOR OF MODERN POLISH SCHOOL ATLASES	169
<i>Urszula Markiewicz</i> – EARLY MODERN PERIOD ATLASES IN THE RESOURCES OF THE STATE ARCHIVES IN SZCZECIN AND THE POMERANIAN LIBRARY IN SZCZECIN	193
<i>Aneta Kwiatkowska, Marek Marzec, Anna Wytyk</i> – A DIGITAL COLLECTION OF UNIQUE 16TH TO 17TH CENTURY MARINE ATLASES DERIVED FROM THE POLISH ACADEMY OF SCIENCES GDANSK LIBRARY PRESENTED ON POLSKA.PL WEB PORTAL	207
<i>Piotr Grabowski</i> – SELECTED REGIONAL ATLASES OF THE FORMER EAST PRUSSIA, VARMIA AND MASURIA IN THE CARTOGRAPHIC COLLECTION OF THE RESEARCH CENTRE IN OLSZTYN	213
<i>Anna Osowska</i> – POLISH THEMATIC ATLASES UNTIL 1939 IN THE CARTOGRAPHIC COLLECTIONS OF THE UNIVERSITY OF WROCLAW	221
<i>Taras Ohorodnyk, Neonila Padiuka, Rostysław Sossa</i> – AUSTRIAN TOPOGRAPHIC MAPS IN THE FUNDS OF VASYL STEFANYK LVIV NATIONAL SCIENTIFIC LIBRARY	241
<i>Dorota Bartnik</i> – LODZ UNIVERSITY LIBRARY’S COLLECTION OF MAPS OF POLISH TERRITORIES IN BOOKS AND ATLASES PUBLISHED TO THE END OF THE 18TH CENTURY	249
<i>Hubert Kowalski</i> – MAPS, DESIGNS AND ARCHITECTURAL DRAWINGS FROM THE COLLECTION OF THE WARSAW MONASTERY OF THE SISTERS OF THE VISITATION (THE ORDER OF THE VISITATION OF HOLY MARY)	267

Beata Konopska

Instytut Geodezji i Kartografii, Warszawa

Zespół Historii Kartografii przy IHN PAN, Warszawa

EWOLUCJA KONCEPCJI POLSKICH ATLASÓW HISTORYCZNYCH W XIX I XX WIEKU

1. WSTĘP

Problematyką atlasów historycznych od ponad stu lat zajmują się zarówno historycy jak i geografowie. Pomimo że w obu dziedzinach wiedzy – geografii i historii – należy ona do zagadnień ważnych, to nie często jest podejmowana. Analizując dorobek polskiej kartografii historycznej w zakresie piśmiennictwa i wydanych atlasów wyraźnie widzimy, że stała się ona głównie domeną historyków. Kartografowie – mimo znacznego rozwoju kartografii historycznej pod względem warsztatowym i wykorzystywania metod prezentacji kartograficznej – nie poświęcają jej szczególnej uwagi. A przecież opracowanie atlasu historycznego wymaga umiejętnego łączenia wiedzy geograficznej, kartograficznej i historycznej. Rozwój kartografii historycznej, mającej swoje korzenie w geografii historycznej, związany jest przede wszystkim z ewolucją myśli kartograficznej i poziomem wiedzy historycznej w danej epoce, jej aktualnym stanem, potrzebami natury naukowej oraz sytuacją polityczną i społeczną.

Podjęmując próbę przedstawienia ewolucji koncepcji polskich atlasów historycznych wzięto pod uwagę cały wysiłek polskich historyków, tj. zarówno uwieńczony drukiem, jak i koncepcyjny. W pierwszej kolejności przeanalizowano publikacje zgromadzone w bibliotekach polskich, w drugiej opisy koncepcji atlasów planowanych, które z różnych przyczyn – najczęściej trudności finansowych lub sporów merytorycznych – nigdy nie weszły w fazę wydawniczą lub zostały zrealizowane tylko częściowo. Na potrzeby niniejszego artykułu dokonano zawężenia materiału badawczego do pozycji samoistnych powstałych do końca XX wieku, opracowanych przez polskich autorów, bez względu na język i miejsce wydania. Biorąc pod uwagę specyfikę dawnych dzieł, za atlas uznano każdy systematyczny zbiór map historycznych logicznie ze sobą powiązanych i wzajemnie dopełniających się tematycznie, sporządzony jako dzieło jednolite w zależności od przeznaczenia. Zgromadzony według powyższych kryteriów zbiór ponad stu prac, znajdujących się w różnych stadiach realizacji, utworzył materiał badawczy.

Po przeanalizowaniu struktury i zakresu tematycznego zgromadzonych prac, opracowania podkładu kartograficznego i użytych metod prezentacji kartograficznej,

w ewolucji koncepcji atlasów historycznych zarysowały się trzy wyraźne etapy. Pierwszy, do roku 1880, tj. momentu uznanego za oficjalny początek polskiej naukowej kartografii historycznej, drugi – ograniczony końcem drugiej wojny światowej i trzeci – zamknięty końcem XX wieku.

Podstawową cechą, według której rozpoczęto porządkowanie zbioru było – zgodnie z przyjętą definicją atlasu – przeznaczenie. Kryterium to pozwoliło podzielić zgromadzony materiał na trzy podstawowe grupy – atlasy naukowe, atlasy popularne i atlasy szkolne. Za atlasy naukowe uznano te, które ściśle służą celom badawczym, są narzędziem analiz naukowych lub ilustrują wyniki badań. Najważniejszą ich cechą jest ścisłość naukowa i poprawność kartograficzna, natomiast atrakcyjność wizualna ma w ich przypadku drugorzędne znaczenie. Do grupy atlasów szkolnych zaliczono publikacje przeznaczone do nauki przedmiotu historii ściśle związane z zakresem treści zawartym w programach nauczania tego przedmiotu. Natomiast do grupy atlasów popularnych zaliczono publikacje służące głównie popularyzacji wiedzy, a zatem pozycje zazwyczaj o ograniczonej tematyce i ze znacznie zgeneralizowaną treścią map, będące głównie wynikiem kompilacji.

W obrębie zdefiniowanych grup – atlasów naukowych, popularnych i szkolnych – dokonano dalszego uszczegółowienia ze względu na zakres treści. Adaptując podział stosowany w klasyfikacji atlasów geograficznych, wyróżniono dwie podgrupy atlasów historycznych – ogólnohistoryczne i tematyczne. Po dalszej analizie całego zbioru atlasów wyraźnie zarysowały się ich funkcje. Naukowe atlasy ogólnohistoryczne pojawiały się w dwóch funkcjach – badawczej i politycznej, odpowiednio atlasy popularne – w popularyzatorskiej i politycznej. Natomiast atlasy szkolne niezmiennie pełniły funkcję edukacyjną. Wyodrębnione funkcje posłużyły za kryterium dalszej klasyfikacji atlasów¹ (ryc. 1).

Analizę każdego atlasu przeprowadzono w trzech etapach. W pierwszej kolejności podjęto próbę wyjaśnienia genezy dzieła, następnie starano się odtworzyć cały proces dopracowywania koncepcji, na końcu analizie poddawano efekt finalny – dzieło zrealizowane w całości lub we fragmencie. Analiza większości atlasów naukowych kończyła się na pierwszym lub drugim etapie, ponieważ rzadko dochodziło do etapu trzeciego – realizacji. Natomiast w grupie publikacji popularnych oraz grupie atlasów przeznaczonych wyłącznie do nauczania historii zrealizowano głównie trzeci etap, badając same atlasy.

2. OD WYDANIA PIERWSZEGO POLSKIEGO ATLASU HISTORYCZNEGO DO ROKU 1880. ATLASY OGÓLNOHISTORYCZNE I TEMATYCZNE

Koncepcje atlasów historycznych wydanych do 1880 roku pokazują wyraźne analogie do wczesnych atlasów geograficznych, które składały się z map i obszernych opisów, zamieszczanych najczęściej w osobnych woluminach. Podobnie, wzajemnie uzu-

¹ Zob. B. Konopska, *Polskie atlasy historyczne – koncepcje i realizacje*, Warszawa 1994.

Ryc. 1.

pełniały się mapy i opisy geograficzno-historyczne w najstarszych atlasach historycznych. Opisy z reguły wzbogacane były różnego rodzaju wykazami, analizą i krytyką źródeł oraz informacjami, których ze względu na niedoskonałość metod kartograficznych nie potrafiono przedstawić na mapie. W samych atlasach zamieszczano tablice chronologiczne, drzewa genealogiczne i różnorodne dane statystyczne. Teksty i tabele z danymi liczbowymi często wyjaśniały treść map i prawdopodobnie z tego powodu tylko przy nielicznych można znaleźć krótkie objaśnienia, najczęściej poza ramką mapy. Brak rozbudowanych legend, objaśniających wszystkie znaki zastosowane na mapach nie ograniczał ich czytania, ponieważ większość używanych oznaczeń była zrozumiała w sposób intuicyjny. Głównymi elementami treści historycznej w tym okresie są schematycznie rysowane granice polityczne, osadnictwo i nazewnictwo. W najstarszych polskich atlasach historycznych wyraźnie zarysowały się dwie grupy tematyczne – atlasy ogólnohistoryczne i tematyczne. Natomiast wspomniane wyżej funkcje – badawcza, polityczna, edukacyjna i popularyzatorska – wyraźnie się przenikają.

Najstarszym znanym polskim atlasem historycznym jest *Atlas archéologique de la Russie Européenne* Jana Potockiego. Publikacja złożona z sześciu kart została wydana w Petersburgu w 1805 roku. Aleksander Brückner napisał o Janie Potockim², że był to „pierwszy polski uczyony zajmujący się dawną kartografią”, jednak za twórcę polskiej kartografii historycznej i historii geografii uznano Joachima Lelewela. Jego najważniejsze prace kartograficzne odtwarzają poglądy i wiedzę geograficzną uczonych dawnych epok³. Typowe atlasy historyczne J. Lelewela są opracowaniami w pełni oryginalnymi, opartymi na badaniach naukowych. W zamyśle autora miały nie tylko służyć celom badawczym, ale przede wszystkim edukacyjnym⁴.

Atlasy J. Lelewela stały się również inspiracją dla innych autorów. Pod wpływem jego twórczości lub przy jego udziale powstało wiele prac, spośród których kilka zasługuje na szczególną uwagę ze względu na wkład w rozwój koncepcji atlasu historycznego. Pierwszą pozycją jest wydany w 1819 roku atlas Marii Reginy Nałęcz-Korzeniowskiej, który z powodu zawitych „losów wydawniczych” dziś jest wielką

² A. Brückner, *Jana Potockiego prace i zasługi naukowe*, Warszawa 1911, s. 46–47.

³ *Atlas do J. Lelewela Badań Starożytności we względzie geografii (z 19 tablic złożony)*, w Wilnie i Warszawie 1818; *Atlas do Historii i Geografii Starożytnéy podług planu Joachima Lelewela Członka wielu Towarzystw uczonych polecony do użycia Szkołom i Instytutom nauko: przez Komisję rządową Oświeceina [!] Publicz.*, wykonany i wydany w Instytucie Litograficznym Szkolnym w Warszawie 1828; *Géographie du moyen age, étudee par Joachim Lelewel...*, Bruxelles 1849.

⁴ J. Lelewel, *Dzieje starożytne. Od początku wieków starożytnych do początku wieku szóstego ery chrześcijańskiej*, Wilno 1819; tenże, *Atlas do Dziejów Polskich z dwunastu krajobrazów złożony Joachim Lelewel skreślił...*, Warszawa 1829; tenże, *Histoire de Pologne par Joachim Lelewel...*, Paris 1844.

rzadkością, drugą jest atlas Adolfa Hipolita Dufoura i Leonarda Chodźki złożony z siedmiu map ze wspólnym podkładem⁵.

Koniec lat dwudziestych XIX wieku to również moment wydania pierwszych atlasów historycznych poświęconych wybranej tematyce – dziejom wojennym. Najstarszym z tego zakresu tematycznego jest atlas autorstwa Stanisława Platera przedstawiający dzieje wojenne Polski od XVIII do XIX wieku. Autor atlasu w przedmowie podał informację, że wszystkie fakty dotyczące sytuacji militarnej uzyskał ze źródeł, porównując dane stron walczących, natomiast granice polityczne wyznaczył na podstawie traktatów pokojowych i demarkacji. Kontynuacją atlasu jest kolejna pozycja tegoż autora złożona z planów miast o charakterze obronnym oraz planów bitew i oblężeń. W obu pracach wyraźnie widać jednolitość podkładów kartograficznych, logiczny wybór i układ treści, świadomy dobór sygnatur, umiejętne operowanie barwą i konsekwencję w układzie legend⁶. Działania wojenne, wyprawy i przebieg bitew stały się pierwszą tematyką szczególną, która pojawiła się na mapach historycznych.

3. OD PIERWSZEGO ZJAZDU HISTORYKÓW DO KOŃCA DRUGIEJ WOJNY ŚWIATOWEJ

3.1. Atlasy naukowe pełniące funkcję badawczą

Podczas gdy w drugiej połowie XIX wieku polska kartografia wciąż bazowała na dorobku Joachima Lelewela, w nauce europejskiej pojawiło się nowe podejście do zagadnień geograficzno-historycznych. W geografii metody statystyczno-opisowe zaczęły ustępować miejsca ujęciom problemowym i porównawczym. Regionalne ujęcie zagadnień z zakresu geografii ludności, osadnictwa i geografii krajobrazu wymagało oprócz badania form współczesnych – jak to dotąd czyniono – także sięgania do ich genezy. Z tego powodu niezbędne stało się podejście do analizowanych zagadnień od strony źródeł i metod historycznych. To po pierwsze. Po drugie – wyraźnie rozszerzył się zakres badań historycznych. Wraz z rozwojem historii gospodarczej i demografii zaczęto wprowadzać do historii metody ilościowe. Jednak najistotniejsze dla kartografii historycznej były ustalenia niemieckich historyków, w wyniku których rozpoczęto opracowywanie podkładów kartograficznych do conceptów autorskich, tzw. *Grundkarten*. Opracowywano je na podstawie map sztabowych w skali 1:100 000 i map katastralnych. Z pierwszych uzyskano sieć wodną, osadnictwo i nazewnictwo, z drugich – aktualne granice gmin. Przygotowane w taki sposób podkłady kartograficzne szybko zdobyły uznanie XIX-wiecznych historyków w Europie⁷.

⁵ M.R. Nałęcz-Korzeniowska, *Atlas historyczny, genealogiczny, chronologiczny i geograficzny Polski przez...*, Wilno 1832; A.H. Dufour, L. Chodźko, *Atlas historique, politique et statistique de la Pologne ancienne et moderne, indiquant ses divers démembrements et partages. Dédié à Joachim Lelewel par...*, Paris 1831.

⁶ S. Plater, *Atlas historique de la Pologne accompagné d'un tableau comparative des expéditions militaires dans ce pays pendant le XVII-me, XVIII-me et XIX-me siècle par le comte...*, Posen 1827; tenże, *Plans des sièges et batailles qui ont eu lieu en Pologne, pendant le XVII-eme et XVIII-eme siècle...*, Posen 1828.

⁷ F. Bujak, *W sprawie kartografii historycznej*, w: „Studia geograficzno-historyczne”, Kraków 1925, s. 483.

Polscy uczeni również nie pozostali obojętni wobec przygotowywania podkładów w dużych skalach. Na Pierwszym Zjeździe Historycznym Polskim im. Jana Długosza w Krakowie w 1880 roku Stanisław Smolka ogłosił projekt opracowania szczegółowej mapy historycznej na podstawie badań nad źródłami z XV i XVI wieku⁸. Zrekonstruowane elementy treści historycznej – granice podziału kościelnego, politycznego, sądowego, rozmieszczenie posiadłości królewskich i kościelnych – proponował nanieść na mapę podkładową przygotowaną na podstawie *Karty dawnej Polski z przyległymi okolicami krajów sąsiednich* w skali 1:300 000, wydaną przez generała Wojciecha Chrzanowskiego w 1859 roku. Podkłady wykonane na podstawie mapy Wojciecha Chrzanowskiego miały być polskim odpowiednikiem *Grundkarten*.

Zaraz po zjeździe Stanisław Smolka przystąpił do opracowania mapy *Polska Piastowska* w dziesięciu arkuszach w skali 1:300 000. Choć z powodów finansowych przedsięwzięcia tego nie zdołał zrealizować, to uznano je za pierwszą oficjalnie ogłoszoną w polskiej kartografii historycznej koncepcję opracowania map w dużych skalach, nawiązującą do osiągnięć kartografii europejskiej. Ten fakt zadecydował również o tym, że historiografia uznała rok 1880 za oficjalny początek polskiej naukowej kartografii historycznej (co nie znaczy, że wcześniejsza działalność była pozbawiona podstaw naukowych).

Dziś trudno oszacować, w jakim stopniu wystąpienie Stanisława Smolki wpłynęło na koncepcję atlasu historycznego Rzeczypospolitej w całości opartego na *Źródłach Dziejowych* – podstawie merytorycznej opracowanej przez autorów koncepcji atlasu – Aleksandra Jabłonowskiego i Adolfa Pawińskiego. Zgodnie z pierwotną koncepcją atlas miał składać się z trzech części: 1) Ziemie piastowskie (Wielkopolska, Małopolska, Mazowsze i Podlasie), 2) Ziemie Ruskie (Ruś Czerwona, Podole i Ukraina bez Czernichowa), 3) Litwa. Ostatecznie jednak zrealizowana została tylko jedna część zaplanowanego atlasu. W roku 1904 ukazały się *Ziemie Ruskie Rzeczypospolitej* autorstwa Aleksandra Jabłonowskiego⁹. Pomimo nieukończenia zaplanowanego dzieła, okazało się ono przełomowe w ewolucji koncepcji atlasów historycznych ze względu na zastosowanie podkładu kartograficznego w dużej skali oraz rekonstrukcję elementów treści historycznej poprzedzoną wnikliwymi pracami badawczymi. Jego nowatorstwo polegało na pierwszym w dziejach polskiej kartografii historycznej odtworzeniu na podkładzie w skali 1:300 000 – wskazanym przez Franciszka Smolkę – własności ziemskich, granic, podziałów ziemi i osadnictwa z przełomu XVI i XVII wieku.

Z doświadczeń A. Pawińskiego i A. Jabłonowskiego uczeni wyciągnęli jeszcze jeden istotny wniosek – uświadomili sobie, że nowa koncepcja atlasów wielkoskalo-

⁸ S. Smolka, *O przygotowawczych pracach w geografii historycznej Polski*, w: *Pamiętnik pierwszego zjazdu historycznego polskiego im. Jana Długosza odbytego w Krakowie w czterechsetną rocznicę śmierci*, Kraków 1881, s. 133–142.

⁹ A. Jabłonowski, *Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej wydany zasilkiem Akademii Umiejętności w Krakowie. Epoka przełomu z wieku XVI na XVII-ty. Dział II-gi, Ziemie Ruskie Rzeczypospolitej*, 1904.

wych wymaga budowania wieloosobowych zespołów, ponieważ praca nad tego typu atlasami przerasta możliwości jednostki. Z tego powodu w grudniu 1921 roku powołano Komisję dla Atlasu Historycznego Polski przy PAU w celu opracowania atlasu naukowego w dużej skali. Koncepcja atlasu zakładała oprócz elementów historycznych również odtworzenie elementów fizjograficznych i antropogenicznych. Prace nad atlasem miały być prowadzone we wszystkich ośrodkach uniwersyteckich: w Krakowie nad arkuszami Małopolski i Śląska, w Warszawie nad Mazowszem, Kujawami, województwami łęczyckim i sieradzkim, we Lwowie nad Ziemiami Ruskimi Korony, a w Poznaniu nad Wielkopolską, Prusami Królewskimi i ewentualnie Książęcymi.

Pierwsze dziesięciolecie pracy nad atlasem było okresem dyskusji nad koncepcją, w której brano pod uwagę trzy propozycje: pierwszą Franciszka Bujaka, drugą przedstawioną przez Władysława Semkowicza i trzecią autorstwa Stanisława Arnolda¹⁰.

Franciszek Bujak proponował koncepcję atlasu przekrojowego, z mapami podstawowymi w skali 1:200 000 i uzupełniającymi w skali 1:500 000 lub 1:600 000. Pod dyskusję poddał następujące przekroje czasowe: Polskę Piastowską na przełomie XIV i XV wieku, okres panowania Stefana Batorego, lata 1663–1673 i pierwszy rozbiór Polski. Podstawowymi elementami treści map 1:200 000 według tej koncepcji powinny być granice polityczne, sądownicze, kościelne i majątkowe oraz wsie drobnej szlachty (lub gęstość zaludnienia na wsi). Na mapach uzupełniających proponował zobrazować zagadnienia gospodarcze. Władysław Semkowicz, przeciwny stosowaniu wyłącznie map przekrojowych, proponował je jako uzupełniające w skalach mniejszych niż mapy podstawowe – rozwojowe. Koncepcję swoją uzasadniał łatwością śledzenia zmian w procesach historyczno-geograficznych. Jego zdaniem mapy przekrojowe powinny przedstawiać stosunki majątkowe i zagadnienia pokrewne. Koncepcja ta zakładała rozpoczęcie prac nad atlasem od przekroju XVIII wieku ze względu na obfitość materiałów źródłowych i stopniowe przechodzenie – przy zastosowaniu metody regresji – do czasów źródłowo uboższych. Z kolei w myśl koncepcji Stanisława Arnolda podstawą powinny stać się mapy przekrojowe. Mapy rozwojowe, w małych skalach, miały natomiast spełniać funkcję uzupełniającą. Prace nad atlasem proponował rozpocząć od przekroju XVI wieku.

Żadnej z tych koncepcji nie przyjęto do realizacji. Komisja dla Atlasu Historycznego Polski wypracowała wariant kompromisowy przyjmując dla prac przygotowawczych metodę retrospektywną, a do wykonaniu atlasu progresywną. Jako pierwsza miała być opracowana przeglądowa mapa przekrojowa Polski XVIII wieku, następnie XVI wieku i na końcu lata 1772–1815. Do wybuchu drugiej wojny świato-

¹⁰ F. Bujak, *W sprawie kartografii historycznej*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 20, 1906, s. 483–491; W. Semkowicz, *Atlas Historyczny Polski (projekt wydawnictwa)*, w: „Prace Komisji dla Atlasu Historycznego Polski”, z. 1, s. 1–16; S. Arnold, *W sprawie Atlasu Historycznego Polski, ibidem*, s. 27–34.

wej Komisja wydała dwie pozycje – *Mapę Wielkiego Księstwa Litewskiego w połowie XVI wieku* z serii map przeglądowych i *Mapę województwa krakowskiego w dobie Sejmu Czteroletniego* z serii map szczegółowych. Obie mapy stały się kolejnym kamieniem milowym w ewolucji polskich atlasów historycznych poprzez m.in. rozszerzenie treści o takie elementy jak: zasięgi lasów, elementy komunikacji, cechy i funkcje oraz charakter osiedli, urzędów, instytucji, zakładów publicznych, kościołnych, kulturalnych i gospodarczych.

3.2. Atlasy naukowe pełniące funkcję polityczną

W omawianym okresie kilkakrotnie nadawano kartografii historycznej funkcję polityczną. Pierwszy raz w momencie, kiedy pojawiła się wizja odradzającego się Państwa Polskiego i cały wysiłek skupiono na opracowywaniu zagadnień mających wpływ na ostateczny wynik konferencji wersalskiej, po raz drugi w latach trzydziestych XX wieku w walce o tożsamość Śląska.

Najważniejszą w prezentowanej kategorii pozycję stanowi *Polski atlas kongresowy* (1921) autorstwa Eugeniusza Romera, w którym przedstawione zostały zagadnienia terytorialne, społeczno-gospodarcze i geograficzne Polski. Koncepcja atlasu jest tożsama z wcześniej wydanym przez tegoż autora *Atlasem geograficzno-statystycznym Polski* (1916). Atlas składa się z map małoskalowych, głównie kartogramów i kartodiagramów, przedstawiających Polskę od pierwszego rozbioru do ustanowienia pokoju w Rydze.

Podobną rolę odgrywały publikacje o zasięgu regionalnym. W latach trzydziestych XX wieku w Instytucie Śląskim w Katowicach rozpoczęto opracowanie *Atlasu historycznego Śląska* pod redakcją Władysława Semkowicza i Karola Buczka. Atlas miał być odpowiedzią na podobną publikację przygotowywaną przez Śląską Komisję Historyczną działającą we Wrocławiu¹¹. Trzeba wspomnieć, że Bolesław Olszewicz pisząc o potrzebach Śląska w 1936 roku z tych samych, politycznych względów również przedstawił koncepcję atlasu obrazującego przeszłość i teraźniejszość województwa śląskiego.

Koncepcje atlasów pełniących funkcję polityczną były podobne, bez względu na przedstawione terytorium; operowały one małymi skalami i cechowały się dużym bogactwem treści społeczno-gospodarczej¹².

3.3. Atlasy naukowe tematyczne

W okresie międzywojennym opublikowano kilkanaście atlasów przedstawiających działania wojenne. Najczęściej poruszonym tematem były dzieje wojny 1919–1920. Niemniej większość z powstałych wówczas publikacji nie stanowiła atlasów samostanowiących, a jedynie załącznikowe i z tego powodu nie są tu omówione.

¹¹ *Co zrobili i jakie ma plany Instytut Śląski w Katowicach*, „Polska Zachodnia”, R. 12, 1937, nr 118, s. 4.

¹² B. Olszewicz, *Stan i potrzeby nauki polskiej o Śląsku w zakresie kartografii*, w: *Potrzeby nauki polskiej o Śląsku*, red. R. Lutman, Katowice 1936, s. 91–125.

3.4. Atlasy szkolne

Na przełomie XIX i XX wieku sytuacja w kartografii szkolnej przedstawiała się nie-najlepiej. Dzieje polski w atlasach szkolnych autorstwa J. Achmatowej, K. Sprunera, G. Droysena, E. C. Rhode i J. Dirwaldta – ze zrozumiałych względów – traktowane były w sposób marginalny. Sprzeczny z potrzebami narodu polskiego kierunek wychowania pod zaborami skłaniał do szukania nowych sposobów szerzenia oświaty, mnożyły się nielegalne organizacje oświatowe. W wyniku podjętego strajku szkolnego władze carskie zmuszone były przyznać prawa językowi polskiemu w szkolnictwie prywatnym. Zdecydowanie lepiej przedstawiała się sytuacja w Galicji, tu bowiem system szkolny był całkowicie spolszczony. Mimo istnienia pozycji opracowanych przez takich autorów jak m.in. J. Topolnicki, W. Heck, L. Tatomir i B. Gustawicz, najbardziej rozpowszechniony był *Atlas historyczny do dziejów starożytnych, średniowiecznych i nowożytnych dla użytku wyższych i średnich zakładów naukowych Austro-Węgier* W. F. Putzgera w przekładzie J. Lewickiego i W. Bojarskiego, zatwierdzony do użytku szkolnego w 1903 roku. Pojawiające się wówczas atlasy historyczne polskich autorów, w przeciwieństwie do atlasów geograficznych, nie posiadały większych walorów metodycznych i były wynikiem kompilacji treści uzyskanej z publikacji wcześniejszych.

Do najistotniejszych dla rozwoju koncepcji szkolnych atlasów historycznych należy zaliczyć trzy pozycje wydane w okresie międzywojennym przez lwowską Książnicę-Atlas¹³. Pozycje te – podobnie jak wcześniej atlasy J. Lelewela – były kolejnym kamieniem milowym w ewolucji koncepcji atlasu szkolnego. Powtarzalność skal, staranny rysunek rzeźby terenu, w odpowiedni sposób przeprowadzona generalizacja wraz z logicznie dobranymi elementami treści historycznej stanowią o bardzo wysokim poziomie tych publikacji.

3.5. Atlasy popularne

Na przełomie XIX i XX wieku pojawiło się wiele publikacji z zakresu kartografii historycznej na odmiennym, zazwyczaj dość niskim, poziomie merytorycznym, wykonanych na podstawie publikacji z epoki lelewelowskiej. Niezależnie od poprawności merytorycznej wszystkie niosły z sobą ogromny ładunek patriotyzmu. W zamyśle autorów, m.in. E. Niewiadomskiego, M. Arcta, K. Sokołowskiego, J. Sroczyńskiego, Z. Światopełka Słupskiego czy J. Bazewicza, angażujących zazwyczaj własne środki finansowe w ich wydanie, były narzędziem walki o zachowanie pamięci o Polsce. Najbardziej aktywnym twórcą był J. Bazewicz. Własnym nakładem opracował i wydał aż cztery atlasy historyczne, cechujące się, niestety, bardzo niskim poziomem merytorycznym. W recenzji tych atlasów W. Semkowicz określił je jako wręcz „szkodliwe w rękach młodzieży”¹⁴.

¹³ J. Natanson-Leski, *Szkolny atlas historyczny. Dzieje starożytne*, Lwów 1926; C. Nanke, W. Semkowicz, *Szkolny atlas historyczny. Dzieje średniowieczne i nowożytne*, Lwów 1932; E. Romer, *Atlas geograficzny i historyczny dla IV klasy gimnazjalnej*, Lwów 1936.

¹⁴ W. Semkowicz, „Polski Przegląd Kartograficzny”, T.1, 1923–1924, nr 3, s. 122.

4. OKRES PO DRUGIEJ WOJNIE ŚWIATOWEJ

4.1. Atlasy naukowe w funkcji badawczej

Obraz nauki polskiej po zakończeniu drugiej wojny światowej był katastrofalny. Zniszczeniu uległo wiele źródeł kartograficznych, spłonęły lub zostały przez Polskę utracone zbiory bibliotek publicznych i prywatnych. Zniszczona została prawie cała podstawa archiwalna dla map szczegółowych XVIII wieku. W czasie powstania warszawskiego spalił się pierworys mapy województwa płockiego w dobie Sejmu Czteroletniego do przygotowanego przed wojną atlasu Rzeczypospolitej. Pomimo to, w 1948 roku rozpoczęła działalność zreaktywowana Komisja dla Atlasu Historycznego Polski. Po przeanalizowaniu strat wojennych i zaspokojeniu podstawowych potrzeb warsztatowych Komisja przystąpiła do weryfikacji dawnych założeń redakcyjnych, aby były zgodne z powojennym podejściem do zagadnień z zakresu geografii historycznej, kierującym uwagę na problematykę ekonomiczną i społeczną.

W 1951 roku przyjęto nowe założenia, wprowadzając duże zmiany w koncepcji przedwojennej. Ze względu na trudności techniczne wynikające z dotychczasowej skali 1:200 000 jako podstawowe przyjęto w atlasie mapy 1:500 000. Do opracowania podkładu postanowiono wykorzystać mapę 1:500 000 wydaną przez Wojskowy Instytut Geograficzny w latach 1947 i 1948, obejmującą powojenny obszar Polski. Brakujące tereny miały zostać uzupełnione mapami niemieckimi i radzieckimi. Wskazano również trzy nowe przekroje czasowe – koniec XVII w., drugą połowę XVI, początek lub połowę wieku XIII, jak również podjęto decyzję o rezygnacji z map problemowych¹⁵.

Jednak już jesienią 1952 roku zweryfikowano tę koncepcję atlasu poprzez dodanie m.in. map problemowych (głównie kartogramów), zlecając równocześnie wykonanie studium doświadczalnego na przykładzie mapy województwa płockiego w drugiej połowie XVI wieku. Po wykonaniu niezbędnych prób w skalach 1:500 000 i 1:300 000 ostatecznie przyjęto za właściwą skalę 1:200 000 dla mapy głównej ogólnohistorycznej i 1:500 000 dla kartogramów. Jako materiał źródłowy do opracowania podkładów posłużyły przedwojenne mapy WIG-owskie w skali 1:100 000. Natomiast mapę podstawową wraz z kartogramami wydano w 1958 roku, jednakże ze względu na zbyt wysokie koszty opracowanie nie stało się wzorcem dla atlasu. Kwestie finansowe oraz zmiany formalne (w 1953 r. prace nad atlasem przejął Zakład Atlasu Historycznego Polski Instytutu Historii PAN¹⁶) spowodowały, iż zaniechano prac nad mapami w skali 1:200 000 i powrócono do koncepcji z początku 1951 roku opartej wyłącznie na mapach w skali 1:500 000. Zgodnie z tym opracowano, a następnie wydano w 1961 roku *Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI wieku*.

¹⁵ S. Herbst, *Przeglądowy atlas wczesnodziejowy ziem polskich. Projekt wydawnictwa*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 58, 1950–1951, nr 1–2, s. 124.

¹⁶ W wyniku tej zmiany zaproponowano nową organizację pracy i, niezależnie od trwających doświadczeń z mapą woj. płockiego, dokonano weryfikacji koncepcji atlasu – przyjętych przekrojów czasowych i zasięgu terytorialnego. Zamierzano równocześnie pracować nad czterema

Doświadczenia, zabrane przez twórców atlasu przy opracowywaniu studium doświadczalnego i mapy Prus Królewskich wskazywałyby na w pełni ukształtowaną koncepcję atlasu, tymczasem rok 1964 był kolejnym momentem przełomowym dla koncepcji naukowego atlasu historycznego Polski. W jej zmienionej formie wyłączono mapy problemowe (kartogramy), proponując utworzenie z nich nowej serii oraz zawężono zasięg terytorialny atlasu, wykluczając z opracowania ziemie ruskie oraz Prusy Królewskie jako już wcześniej wydane. Dla ziem zachodnich i północnych – ze względu na odmienną podstawę źródłową – utworzono zupełnie nową serię, w ramach której ukazały się dwa tomy atlasu *Śląsk w końcu XVIII wieku*¹⁷.

Zasięg map szczegółowych dla XVI wieku okrojono wyłącznie do ziem polskich Korony. Zaplanowano wydanie ośmiu arkuszy wraz z obszernymi komentarzami. Ustalono trzy skale: 1:250 000 dla map podstawowych ogólnohistorycznych, 1:500 000 dla map problemowych, przedstawiających osadnictwo, ukształtowanie terenu, zalesienie, drogi, sieć parafialną, podziały administracyjne, państwowe i kościelne, natomiast skalę 1:10 000 zarezerwowano dla planów miast. Dopelnieniem map są obszerne komentarze zawierające omówienie podstawy źródłowej, metod opracowania, najważniejsze kwestie historyczne, a także indeksy: miejscowości i nazw fizjograficznych. Zgodnie z przedstawionymi założeniami wydano już pięć tomów¹⁸.

Doświadczenia w pracy nad naukowym *Atlasem historycznym Polski*, opracowywanym w dużym zespole, szeroko konsultowanym przez różne środowiska historyków sprawiły, że kolejne koncepcje atlasów obejmujących zasięgiem cały kraj lub wybrany region powstawały w określonym gronie autorów, starających się dostosować koncepcję atlasu do możliwości finansowych, czasowych i – przede wszystkim – dostępności materiałów źródłowych. W latach siedemdziesiątych XX w. opracowana została koncepcja *Atlasu dziejów Polski* jako trzeciego z serii wielkich polskich syntez kartograficznych po *Atlasie Świata* Służby Topograficznej WP (1962–1968) i *Narodowym Atlasie Polski* (1973–1978)¹⁹. Według autora koncepcji – Juliana Janczaka – atlas powinien przedstawiać w układzie chronologicznym zagadnienia polityczne, administracyjne, militarne, ludnościowe, osadnicze, wyznaniowe, narodowościowe, społeczne, gospodarcze, oświatowe i kulturalne. Koncepcja atlasu zakładała

---

przekrojami: druga poł. XIII w., XVI w., koniec XVIII w., XIX/XX w. Jednak w praktyce cały wysiłek skierowano na przekroje XVI w. i koniec XVIII w.

¹⁷ *Atlas Historyczny Polski. Śląsk w końcu XVIII wieku*, T. 1, red. J. Janczak, T. Ładogórski, Wrocław 1976, T. 2, red. J. Janczak, Wrocław 1984.

¹⁸ T.1. *Województwo krakowskie w drugiej połowie XVI wieku* (2008), T. 2. *Województwo sandomierskie w drugiej połowie XVI wieku* (1993), T. 3. *Województwo lubelskie w drugiej połowie XVI wieku* (1966), T. 4. *Wielkopolska* (niewydany), T. 5. *Województwa łęczyckie i sieradzkie w drugiej połowie XVI wieku* (1998), T. 6. *Kujawy* (niewydany), T. 7. *Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku* (1973), T. 8. *Podlasie* (niewydany).

¹⁹ J. Janczak, *Atlas dziejów Polski*, „Materiały Ogólnopolskich Konferencji Kartograficznych”, T. 8, Wrocław 1981, s. 54–62.

przedstawienie w sposób ciągły takich zagadnień historycznych jak np. zmiany polityczne, administracyjne lub tylko w przekrojach czasowych, takich jak np. gęstość zaludnienia czy rolnictwo, jednakże uwzględniała również problemy charakterystyczne tylko dla danych epok dziejowych, np. uwłaszczenie chłopów. Mapy zostały zaplanowane do wykonania w dwóch skalach: 1:4 000 000 – zagadnienia polityczne i 1:2 000 000 – zagadnienia administracyjno-osadnicze z kartonami w skali 1:250 000, uszczegółwiającyymi treść mapy podstawowej. Podczas opracowywania atlasu zastosowano metodę retrogressywną rozpoczynając od okresu międzywojennego, następny miał być okres zaborów, w dalszej kolejności czasy nowożytne, średniowiecze, a na końcu zamierzano opracować okres drugiej wojny światowej i Polski Ludowej. Jednak prace nad tym atlasem zostały w sposób nieoczekiwany przerwane w związku z likwidacją całej pracowni Atlasu Historycznego Polski IH PAN we Wrocławiu.

4.2. Atlasy naukowe tematyczne

Upowszechnianie się po drugiej wojnie światowej historyczno-socjologicznych badań nad społecznością wiernych miało duży wpływ na podjęcie wielkiego międzynarodowego projektu opracowania atlasu historii chrześcijaństwa. Pierwsze polskie plany przedstawienia na mapach tej tematyki pojawiły się w latach pięćdziesiątych XX wieku na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim. Szeroko zakrojony program prac badawczych i ogromna liczba opracowanych map wniosły szereg zmian do rozwoju koncepcji atlasów historycznych. Szczegółowy projekt atlasu historii chrześcijaństwa w Polsce obejmował około trzystu czterdziestu map i wykresów, składał się z trzynastu grup tematycznych; między innymi uwzględnione zostały zagadnienia geograficzne, historyczno-religijne, demograficzne, sprawy wyznaniowe i problematyka zmian przebiegu granic administracji kościelnej. Zostało przewidziane opracowanie map Polski w skalach 1:8 000 000, 1:6 000 000 i 1:4 000 000²⁰. Wstępna koncepcja innej pozycji – *Atlasu stosunków społeczno-religijnych w Europie środkowo-wschodniej w XVIII wieku*, zaproponowana przez Stanisława Litaka, nawiązywała do nowoczesnych ujęć atlasów historycznych, w których mapy uzupełnione zostały licznymi wykresami, zestawieniami statystycznymi i fotografiami. Całość dopełniać miał obszerny komentarz i szczegółowy indeks.

Kolejne atlasy tematyczne opracowane i wydane w omawianym okresie były kontynuacją wcześniej rozpoczętego nurtu atlasów wojennych. Całkowicie zrozumiałą jest fakt, iż najczęściej podejmowano tematykę drugiej wojny światowej. W zasadzie koncepcja atlasów wojennych w porównaniu z okresem poprzednim nie uległa zmianie, ewolucji podlegała przede wszystkim treść map, pojawiły się nowe elementy, które przyczyniły się do znacznego rozwoju znaków kartograficznych. Posługiwano się przede wszystkim mapami rozwojowymi w małych skalach. W legendach nastąpiło rzeczowo-chronologiczne uszeregowanie faktów, wyraźnie ułatwiające czytanie mapy.

²⁰ Wynikiem dotychczasowych prac jest 312-stronicowy *Atlas kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku* Stanisława Litaka, Lublin 2006.

4.3. Atlasy szkolne

W rozwoju kartografii szkolnej po drugiej wojnie światowej największą rolę odegrało Państwowe (później Polskie) Przedsiębiorstwo Wydawnictw Kartograficznych, które wyznaczyło dalszy kierunek ewolucji tej grupy atlasów. Zmiany w koncepcji atlasów szkolnych wynikały przede wszystkim z przyjętego nowego sposobu nauczania, polegającego na wykształceniu w uczniach określonego zasobu umiejętności umożliwiających im samodzielne dochodzenie do wiedzy, a nie wyposażanie ich w wiedzę faktograficzną. Nowa generacja atlasów zastąpiła adaptowane tuż po wojnie publikacje Książnicy-Atlas. Opracowany i wydany został osobny atlas dla czwartej klasy szkoły podstawowej, głównie ze względu na propedeutyczny charakter nauki historii. Następne dwa atlasy przeznaczone były dla klas wyższych, w których już obowiązywała systematyczna, oparta na chronologii nauka historii od czasów najdawniejszych aż po czasy najnowsze.

4.4. Atlasy popularne

W latach sześćdziesiątych XX wieku przystąpiono do realizacji trzech atlasów o tematyce historycznej przeznaczonych dla szerokiego kręgu odbiorców²¹. W dwóch z nich – do historii Polski i do historii powszechnej – zastosowano wiele nowych rozwiązań graficznych, opracowano jednolitą kolorystykę, którą z czasem sukcesywnie wprowadzano w całej polskiej kartografii historycznej. Nowością w tych atlasach było opracowanie wielu map przedstawiających zagadnienia z zakresu historii społeczno-gospodarczej.

5. ZAKOŃCZENIE

Na ostateczny kształt koncepcji każdej z grup atlasów historycznych miało wpływ wiele czynników. Ich rozwój był nieodłącznie związany z postępem w dziedzinie metod prezentacji kartograficznej i osiągnięciami badawczymi w zakresie historii. W przypadku polskiej kartografii historycznej koncepcje atlasów ewoluowały również na skutek zmian politycznych. Najstarsze atlasy małoskalowe były opracowaniami indywidualnymi, natomiast wielotomowe, średnioskalowe tworzone były przez zespoły interdyscyplinarne. W świetle zebranego materiału wyraźnie widać, że jedynie koncepcje atlasów naukowych spełniających funkcję badawczą, które zostały ukończone, pochodzą z okresu najwcześniejszego. Były to opracowania indywidualne małoskalowe. Niestety koncepcje późniejsze w większości pozostały w planach lub ich realizacja trwała kilkadziesiąt lat. Atlasy w dużych i średnich skalach opracowywane indywidualnie pozostały tylko i wyłącznie na etapie koncepcji; z powodu ogromu dzieła i czasu dalsza praca nad nimi przerastała możliwości jednostki. Atlasy wykonywane w zespołach charakteryzował długi okres opracowywania lub – co miało

²¹ *Atlas historyczny Polski*, pod red. W. Czaplińskiego, T. Ładogórskiego, wyd. 1, Warszawa 1976; *Atlas historyczny świata*, pod red. J. Wolskiego, wyd. 1, Warszawa 1974; *Atlas przemian politycznych świata XX wieku*, pod red. Z. Dworak, K. Jaweckiej, A. Kieniewicz, wyd. 1, Warszawa 1970.

miejsce najczęściej – permanentne zmiany koncepcji. Wynikało to z braku jedno-myślności merytorycznej, częstych zmian personalnych i niewystarczających środków przeznaczonych na opracowanie.

W początkowym okresie rozwoju atlasu historycznego istniały trzy formy opisów. Pierwsza polegała na umieszczaniu tekstu w oddzielnym tomie, drugą tworzyły dość lapidarne informacje umieszczone tylko przy mapach, trzecią stanowiły wyodrębnione teksty wewnątrz atlasu. W XX-wiecznych atlasach naukowych opis przybrał zupełnie nową postać – zmieniła się jego treść, przestał konkurować z treścią map, a stał się głównie ich dokumentacją. O wiele mniejsze zmiany zaszły w opisach towarzyszących atlasom szkolnym i popularnym. W zasadzie do dziś istnieje kilka ich form – teksty wprowadzające, lapidarne teksty umieszczone przy mapie i objaśniające jej treść lub zamieszczone po części mapowej atlasu.

Ewolucja koncepcji atlasu ogólnohistorycznego pełniącego funkcję badawczą przeszła drogę od koncepcji opartej na mapach przekrojowych małoskalowych obrazujących wyłącznie stosunki przestrzenne panujące w minionych epokach (do 1880 r.), do koncepcji atlasu przekrojowego opartego na mapach średnioskalowych, zawierającego wyłącznie informacje rzeczywiste i realne (XIX/XX w.). Kolejnym krokiem w procesie zmian jest koncepcja atlasu rozwojowego, która pojawiła się w okresie międzywojennym – oparta na mapach przekrojowych średnioskalowych. Dalsze ogniw ewolucyjne rozwinęły się w okresie Polski Ludowej – pierwsze, będące kontynuacją atlasu rozwojowego opartego na mapach średnioskalowych przekrojowych oraz drugie – utworzone przez koncepcje atlasów opartych na mapach małoskalowych ogólnohistorycznych i problemowych o różnym stopniu ważności, mających charakter przekrojowy lub rozwojowy, będących obrazem danych zawartych w źródłach, ale też nie stroniących od interpretacji i przetwarzania tych danych. Te koncepcje zawierały w sobie również część dotyczącą różnych aspektów środowiska geograficznego przedstawianego obszaru.

Ewolucja atlasu naukowego tematycznego w świetle zebranego materiału wydaje się mniej uzależniona od zmian założeń *sensu stricto* redakcyjnych i możliwości osiągania coraz większej szczegółowości treści geograficzno-historycznej, ponieważ w tym przypadku już samo poświęcenie atlasu wybranej tematyce narzuca stopień takiej szczegółowości i zakres treści.

Rozwój historycznych atlasów szkolnych i popularnych w początkowym okresie podlegał tym samym prawom co ewolucja atlasów naukowych, ale z biegiem czasu coraz większy wpływ na zmiany koncepcji atlasów szkolnych wywierały nowe założenia nauczania przedmiotu historii. W zasadzie dopiero w okresie międzywojennym pojawiła się dbałość o elementy matematyczne mapy – konsekwentne stosowanie odwzorowania rónopowierzchniowego jako najbardziej poglądowego oraz dostosowanie generalizacji i grafiki mapy do percepcji ucznia. W okresie po drugiej wojnie światowej takie czynniki jak podstawa programowa i możliwości percepcyj-

ne ucznia stały się podstawą opracowania każdego atlasu. Okres powojenny charakteryzuje ugruntowanie się pewnego kodu graficznego, wprowadzenie map przedstawiających środowisko przyrodnicze oraz zwiększanie atrakcyjności wizualnej poprzez ilustrowanie ich rysunkami i zdjęciami obiektów zabytkowych.

Oceniając kierunki rozwoju koncepcji atlasów historycznych naukowych, szkolnych i popularnych nie można bazować wyłącznie na zestawieniu osiągnięć poszczególnych okresów. Potwierdza to analiza samych map wykonanych w okresie kilkudziesięciu lat do naukowego atlasu historycznego Polski, która mogłaby sugerować brak znajomości przez autorów zasad kartograficznych opracowywania atlasów. Prześledzenie jednak popełnianych przez nich pozornych błędów w aspekcie zdarzeń pozamerytorycznych pozwala zrozumieć również odstępstwa merytoryczne od ogólnie przyjętych zasad: niekonsekwentne ciągi skalowe, wprowadzanie na przemian map przekrojowych lub rozwojowych, wprowadzanie do wybranych przekrojów map problemowych lub zaniechanie ich opracowania, zmiany w zasięgu atlasu. Poziomy rozwój nauk historycznych, z którymi nierozzerwalnie wiąże się geneza, koncepcja i ostateczny kształt atlasów, stał się wprawdzie podstawą analizy, jednak pełny obraz rozwoju koncepcji atlasowych rysuje się dopiero po uwzględnieniu zdarzeń z historii Polski, w szczególności takich jak specyfika zaborów i Wielkiej Emigracji, walka o niepodległość oraz zmiany w organizacji nauki, w szczególności po drugiej wojnie światowej.

EVOLUTION OF THE CONCEPT OF POLISH HISTORICAL ATLASES IN THE 19TH AND 20TH CENTURY

Summary

Historical atlases appeared in Poland two and a half centuries ago. The evolution of their concept is related to the development of basic trends in historical geography and methods of cartographic presentation – on the one hand, and on the other – to socio-political needs which are particularly evident in the history of Polish historical cartography.

What was taken into account in an attempt to show the evolution of the concept of Polish historical atlases was the work of Polish authors, irrespective of the language and place of issue, published from the beginning of the 19th century till 1989. Every independent collection of historical maps organically interlinked and thematically complementary, prepared as a uniform work – was considered an atlas.

Analysis of internal structure and scope of content of approximately one hundred works helped identify the directions of the evolution of the concept of scientific, popular and school atlases in relation to the events which had an impact on the general approach to their concept. A new approach to geographical and historical issues in European science was a milestone in the evolution of the concept of atlases. A problem-oriented and comparative perspective was introduced into geography, in lieu of the old statistical and descriptive method; and quantitative methods and large-scale maps were introduced into historical sciences. The breakthrough came in 1880, the year considered by historiographers as the official beginning of the Polish scientific cartography (it does not mean that the previous activities lacked scientific basis). It was determined by the speech of Stanisław Smolka at the First Jan Długosz Polish Historical

Congress. He put forward for discussion a project of developing a detailed historical map of the Polish territory, based on the study of source material.

In the early stages of development the concept of scientific atlases was based on the collection of small-scale cross-sectional maps, showing only approximate spatial relations in past eras. This concept evolved in two directions. The first one was developing the experience related to atlases consisting of small-scale maps by adding problem-oriented maps (showing historical issues in a cross-sectional and developmental way) to general historical maps. The second one was aiming at the extensive use of medium- and large-scale maps, reflecting true and real information. In both directions of evolution an important place was occupied by historical descriptions, chronological tables, family trees and statistical data.

In the early stages of development the concept of popular and school atlases was subject to similar laws as the evolution of scientific atlases. However over time the concept of school atlases was increasingly influenced by changes in the concept of teaching history.